

ПРОФИЛАКТИК ҲИСОБДА ТУРГАН ШАХСЛАР БИЛАН АМАЛГА ОШИРИЛАДИГАН ЯККА ТАРТИБДАГИ ПРОФИЛАКТИК ЧОРА-ТАДБИРЛАР

Шодмонов Убайдуллохон Тўрахўжаевич

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва криминология кафедраси катта ўқитувчиси, подполковник

Аннотация. Мақолада профилактика инспекторларининг профилактик ҳисобда турган шахслар билан амалга ошириладиган профилактик чора-тадбирлари турлари, ушбу фаолияти тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, уларнинг мазмун-моҳияти, ҳисобда турган шахслар билан ишлашдаги муаммо ва камчиликлар ҳамда уларнинг ечимлари юзасидан фикр ва мулоҳазалар ёритилган.

Калит сўзлар: маҳалла ҳуқуқ-тартибот маскани, профилактика инспектори, профилактик ҳисоб, профилактик ҳисоб тоифалари, якка тартибдаги профилактика, якка тартибдаги профилактиканинг чора-тадбирлари, маъмурий жавобгарлик, жиноий жавобгарлик.

Янги Ўзбекистон барпо этиш бу шунчаки хоҳиш-истак, субъектив ҳодиса эмас, балки туб тарихий асосларга эга бўлган, мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий вазиятнинг ўзи тақозо этаётган, халқимизнинг асрий орзу-интилишларига мос, унинг миллий манфаатларига тўла жавоб берадиган объектив заруратдир. Ўзбекистонда барча соҳаларда амалга оширилаётган янги босқичдаги туб ислоҳотлардан пировард мақсад. Энг аввало инсон ҳуқуқ манфаатларини тўлиқ рўёбга чиқаришдан иборат¹.

Мустақилликка эришилгач юртимизда қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустақамлашнинг муҳим бўғини бўлган ички ишлар органлари тизимини чуқур ислоҳ қилиш бўйича кенг кўламли, мазмун-моҳиятига кўра жамиятимиз ҳаётидаги ўзгаришларни инобатга олган ҳолда тизимли, босқичма-босқич улкан ишлар амалга оширилди. Ички ишлар органларининг юқоридан қуйидагича бўлган барча тузилмалари амалда сифат жиҳатдан бутунлай янгича асосда шакллантирилди, ҳуқуқ-тартиботни сақлаш ва жиноятчиликка қарши курашишнинг замонавий усул ва воситаларидан фойдаланган ҳолда, жамоат

¹ Ўзбекистон Республикаси президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони: <https://lex.uz/docs/5841063>

хавфсизлигини таъминлашнинг самарали тизимини қарор топтириш бўйича устувор вазифалар белгилаб олинди.

Бугунги кунда ички ишлар органларининг жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизликни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, уларнинг содир этилиши сабаблари ва имкон берган шарт-шароитларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш муҳим вазифалари этиб белгиланди.

Ҳозирги кундаги республикада ҳуқуқбузарликларнинг содир этилгандан кейин эмас балки уни содир этилишини олдини олиш кераклиги юзасидан кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Ҳуқуқбузарликларни профилактика қилиш ишлари талаб даражасида олиб борилмаяпти”².

Жамиятимиздаги ҳуқуқбузарликларни олдини олишда авваламбор унинг сабаблари ва унга имкон берган шарт-шароитларни ўрганиш, чуқур таҳлил қилиш лозим. Ушбу йўналишда фаолиятларини амалга оширувчилар ҳуқуқбузарликлар профилактикасини бевосита амалга оширувчилар томонидан олиб борилган ишларда шахс билан ишлаш жараёнида яқка тартибдаги профилактик ишларнинг самарадорлиги кўп жиҳатлари билан ажралиб туради.

Айнан ҳуқуқбузарликларнинг яқка тартибдаги профилактикаси ҳам шахсни жазолаш учун эмас балки унинг ҳуқуқбузарликлар содир этишига олиб келган сабаблар ва унга имкон берган шарт-шароитларни аниқлаш ва бартараф этишга қаратилиши лозим.

“Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси” тўғрисидаги Қонуннинг 28-моддасида ҳуқуқбузарликларнинг яқка тартибдаги профилактикаси, уни қўллаш шартлари ва асослари қуйидагича ёритилган: “Ҳуқуқбузарликлар профилактикасини бевосита амалга оширувчи органлар ва муассасаларнинг ғайриижтимоий хулқ-атворли, ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил бўлган, ҳуқуқбузарлик содир этган шахсларни аниқлаш, уларнинг ҳисобини юритиш ва уларга тарбиявий таъсир кўрсатишга доир фаолияти ҳуқуқбузарликларнинг яқка тартибдаги профилактикаси”³.

Ҳуқуқбузарликларнинг яқка тартибдаги профилактикаси шахснинг, унинг ижтимоий муҳитининг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий-маиший шароитлари ва турмуш тарзи, шахснинг ғайриижтимоий хулқ-атворини, ҳуқуқбузарлик содир этишга мойиллигини, шунингдек содир этилган ҳуқуқбузарликнинг

² Мирзиёев Ш. М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. - Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – Б. 314. (592 б.).

³ Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуни// URL: <http://www.lex.uz>.

ижтимоий хавфлилик даражасини тавсифловчи бошқа омиллар ҳисобга олинган ҳолда белгиланади.

Ҳуқуқбузарликларнинг якка тартибдаги профилактикасини қўллаш учун шахсинг ғайриижтимоий хулқ-атворидан, унинг ҳуқуқбузарлик содир этишга мойиллигидан ёхуд у ҳуқуқбузарлик содир этганлигидан далолат берувчи ишончли маълумотларнинг мавжудлиги асос бўлади. Ҳуқуқбузарликларнинг мажбурловчи ва чекловчи хусусиятдаги якка тартибдаги профилактикаси қонунда назарда тутилган асосларда қўлланилади.

Демак, якка тартибдаги профилактика – фуқароларни тарбиялаш тизимининг элементларидан бири бўлиб, инсон ғайриижтимоий хулқнинг энг охирги даражасигача етишига, яъни жиноят қонуни билан тақиқланган қилмишларни содир этишга йўл қўймасликдан иборат чекланган вазифани ҳал қилади.

Ҳуқуқбузарликларнинг якка тартибдаги профилактикаси ҳуқуқбузарликларга мойил бўлган шахсларга йўналтирилиб, бошқа турдаги ҳуқуқбузарликлар профилактикасидан қуйидаги алоҳида хусусиятлари билан фарқланади:

- ҳуқуқбузарликларнинг якка тартибдаги профилактикаси алоҳида тоифадаги ҳуқуқбузарликларга мойил шахсларга йўналтирилиши;
- индивидуал ёндашувни талаб этиши;
- мажбурлов ва чеклов нормаларини қўлланилиши;
- ҳуқуқбузарликларнинг якка тартибдаги профилактикаси йўналтирилаётган шахсларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб профилактик чора-тадбирлар қўлланилишини талаб этиши;
- бошқа давлат органлари ва кенг жамоатчилик имкониятларидан фойдаланишни талаб этиши.

“Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги қонуннинг 29-моддада ҳуқуқбузарликларнинг якка тартибдаги профилактикасининг қуйидаги чора-тадбирлари белгиланган:

- профилактика суҳбати ўтказиш;
- расмий огоҳлантириш;
- ҳуқуқбузарликнинг содир этилиши сабаблари ва уларга имкон бераётган шарт-шароитлар ҳақида хабардор қилиш;
- ижтимоий реабилитация қилиш ва ижтимоий мослаштириш;
- профилактик ҳисобга олиш;
- мажбурий даволанишга юбориш;
- маъмурий назорат⁴.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуни// URL: <http://www.lex.uz>.

Қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашнинг муҳим бўғини бўлган ички ишлар органларининг вазифалари ичида илгари судланган, ғайриижтимоий хулқ-атворли, хусусан профилактик ҳисобда турувчи шахслар билан ишлаш фаолияти муҳим йўналишлардан бўлиб ҳисобланади.

Ички ишлар органларида юритиладиган профилактик ҳисоблар ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил бўлган қонун нормалари билан белгилаб берилган алоҳида тоифадаги шахсларга нисбатан юритилади.

“Ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги Қонуннинг 29-моддасида ҳуқуқбузарликларнинг якка тартибдаги профилактикасининг алоҳида чора-тадбирларидан бири сифатида белгиланган бўлса, 35-моддасида профилактик ҳисобга олинадиган шахслар тоифалари, 36-моддасида профилактик ҳисобга қўйиш асослари, 37-моддасида профилактик ҳисобга қўйиш тартиби, 38-моддасида профилактик ҳисобга қўйиш муддатлари, 39-моддасида профилактик ҳисобдан чиқариш асослари белгилаб берилган⁵.

Қонун нормаларига асосан профилактик ҳисоб якка тартибдаги профилактикасининг алоҳида ва муҳим чора-тадбирларларидан бири ҳисобланади ва қуйидагича таърифланади;

Профилактик ҳисоб – бу жамиятда юриш туриш қоидаларини бузиб, ғайриижтимоий ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этган шахсларни келгусида қайта ҳуқуқбузарликлар содир этмаслигини назорат қилиш ҳамда уларга ижтимоий реабилитация ва ижтимоий мослаштириш чораларини қўллашни таъминлаш мақсадида юритиладиган ҳужжат ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, профилактик ҳисобда турувчи шахслар ҳуқуқбузарлик содир этишга мойиллиги, ғайриижтимоий хулқ-атворга эгалиги, алоҳида эътибор қаратилиши лозим бўлган жиҳати айримлари илгари судланганлиги, яъни жиноят содир этганлиги билан ажралиб туради.

Криминология фанида жиноят содир этган шахслар алоҳида таснифланади. ҳамда жиноятчи шахси ҳақидаги таълимотнинг назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган энг муҳим йўналишларидан бири – жиноятчиларни таснифлаш ҳисобланади. Жиноятчиларни таснифлаш деганда, жиноятчиларда мавжуд бўлган бир хил ёки бир-бирига ўхшаш белги ва хусусиятлар асосида уларни турли гуруҳларга ажратиш тушунилади. Бу эса, жиноятчилик ва унинг сабабларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш, жиноятлар профилактикаси самарадорлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Жиноятчиларни таснифлаш турли асослар бўйича амалга оширилиши мумкин. Жиноятчиларни таснифлашнинг тавсифи, асослари унинг амалга оширилиши мақсадидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Жиноят ҳуқуқида жиноятчилар улар содир қилган

⁵ Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуни// URL: <http://www.lex.uz>.

жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик хусусияти ва даражасига, жиноий-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган ва жавобгарликка ҳамда жазога таъсир қиладиган омилларга боғлиқ ҳолда таснифланади⁶.

Шу боисдан, профилактик ҳисобда турган шахслар билан якка тартибдаги профилактиканинг чора-тадбирларини амалга оширишда қуйидагиларни инобатга олиш муҳим аҳамият касб этади, *биринчидан*, қайси тоифадаги профилактик ҳисобига; *иккинчидан*, аввал содир этган ҳуқуқбузарликларининг хусусиятига; *учинчидан*, ғайриижтимоий хулқ-атвориغا; *тўртинчидан*, ёши ва оилавий аҳволига; *бешинчидан*, қандай мутахассислик ва маълумотга эгалигига.

“Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонунининг 35-моддаси ўзига нисбатан профилактик ҳисобга олиш юритиладиган қуйидаги шахслар тоифалари келтирилган:

илгари судланганларга улар жиноий жазони ўтаганидан сўнг, ўзига нисбатан маъмурий назорат ўрнатилган шахслар бундан мустасно;

ўзига нисбатан суднинг жазо тайинланмаган айблов ҳукми қонуний кучга кирган шахсларга;

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг [84-моддасига](#) мувофиқ айбдорлик тўғрисидаги масала ҳал қилинмасдан туриб ўзига нисбатан жиноят иши тугатилган ёхуд реабилитация қилмайдиган асослар бўйича жиноят ишини қўзғатишни рад этиш тўғрисидаги қарор чиқарилган шахсларга;

ўзига нисбатан қамоққа олиш билан боғлиқ бўлмаган эҳтиёт чораси танланган жиноят содир этишда айбланувчиларга;

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг [40](#), [41](#), [45](#), [47](#), [52](#), [56](#), [58](#), [61](#), [106](#), [131](#), [165¹](#), [183](#), [184](#), [184¹](#), [184²](#), [184³](#), [187](#), [188](#), [188¹](#), [189](#), [189¹](#), [190](#), [191](#), [201](#), [202](#), [202¹](#), [240](#), [241-моддаларида](#) назарда тутилган маъмурий ҳуқуқбузарликларни содир этганларга;

ихтисослаштирилган ўқув-тарбия муассасаларидан қайтганларга⁷.

Фикримизча қонунда келтирилган тоифаларни қайтадан кўриб чиқиш ва ушбу моддага ўзгартиш ҳамда қўшимчалар киритиш зарурати мавжуд. Чунки, ушбу тоифадаги шахслар билан якка тартибдаги профилактик чора-тадбирларни амалга оширишда таҳлиллар асосида амалий органларда қуйидаги муаммо ва қийинчиликлар келиб чиқаётганлигини кузатиш мумкин:

⁶ Исмаилов И. Криминология. Умумий қисм: ИИВ олий таълим муассасалари учун дарслик / И. Исмаилов, Қ. Р. Абдурасулова, И. Ю. Фазилов; Масъул муҳаррир Ш.Т. Икрамов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015. – 272 б.

⁷ Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуни// URL: <http://www.lex.uz>.

Биринчидан, қонуннинг 38-моддасига асосан профилактик ҳисоб муддати бир йил этиб белгиланган, аммо, илгари судланган шахсларнинг судланганлик муҳлатини ечилиши Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 78-моддасига асосан амалга оширилади ва бу муддат уларни назоратда бўлишларини тақозо этади;

Иккинчидан, ўзига нисбатан қамоққа олиш билан боғлиқ бўлмаган эҳтиёт чораси танланган жиноят содир этишда айбланувчиларнинг жиноят иши тергов органларида кўриб чиқилиши айрим ҳолатларда бир ёки икки ой давом этади, ёхуд айрим вазиятларда шу вақт мобайнида ушбу шахслар оқланиши ёки озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ жазога ҳукм этилиши мумкин, бу эса қисқа вақт мобайнида ушбу тоифадаги шахсларни профилактик ҳисобга олиш учун ҳужжатлар расмийлаштириш билан ортиқча вақт сарфланишига олиб келади;

Учинчидан, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг [40](#), [41](#), [45](#), [47](#), [52](#), [56](#), [58](#), [61](#), [106](#), [131](#), [165¹](#), [183](#), [184](#), [184¹](#), [184²](#), [184³](#), [187](#), [188](#), [188¹](#), [189](#), [189¹](#), [190](#), [191](#), [201](#), [202](#), [202¹](#), [240](#), [241-моддаларида](#) назарда тутилган маъмурий ҳуқуқбузарликларни содир этганлар эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 3 майдаги “Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахслар ва жабрланувчиларни марказлаштирилган ҳисобга олиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 322-сон Қарор асосида бир йил мобайнида маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахслар ва жабрланувчилар тўғрисидаги маълумотларнинг ягона марказлаштирилган электрон базасида ҳисобга олинади, бу ҳолат ушбу тоифадаги маъмурий ҳуқуқбузарларни икки жойда ҳисобга олинишига олиб келади;

Тўртинчидан, ихтисослаштирилган ўқув-тарбия муассасаларидан қайтганларга ўқув-тарбия муассасасида 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган даврда жойлаштирилади ва тарбия муассасасидан чиқиши уни профилактик ҳисобга олишга асос бўлмаслиги лозим, чунки қонунларимизда ўқув-тарбия муассасасидан қайтиб келганлик ҳуқуқбузарлик деб эътироф этилмайди.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонунининг 35-моддасига қўшимча ва ўзгартишлар киритиш ва профилактик ҳисоб тоифаларини қуйидагича белгилаш мақсадга мувофиқ:

- 1) *илгари судланганларга судланганлик ҳолатининг тугалланишича;*
- 2) *ўзига нисбатан суднинг жазо тайинланмаган айблов ҳукми қонуний кучга кирган шахсларга;*
- 3) *гиёҳвандликка, сурункали ичкиликбозликка ва заҳарвандликка мубтало бўлган шахсларга;*

4) хавфли гуруҳ тоифасига кировчи шахслар (фоҳишалар, фоҳишахона сақловчилар, қўшмачилик билан шуғулланувчилар, ОИВ-ОИТС касаллигига чалинганлар.

Таъкидлаш лозимки, профилактик ҳисобда турган шахслар билан якка тартибдаги профилактиканинг принципларига (қонунийлик; инсонпарварлик; тизимлилик; ишонтириш усулининг устуворлиги; таъсир кўрсатиш чора-тадбирларини фарқлаш ва якка тартибдаги ёндашиш) амал қилинишини талаб этади, айниқса ишонтириш усулининг устуворлиги принципини қўллаш муҳим аҳамият касб этади. Яъни, профилактик ҳисобда турган шахснинг ижтимоийлашуви, унинг жамиятда ўз ўрнини топишига замин яратади.

Аксарият жиноятчиларнинг хулқига ижтимоий қадриятларга мослаша олмаслик (дезадаптация) ва ўзини ўзи бошқаришдаги нуқсонлар хосдир. Индивиднинг ўзини ўзи бошқариш имкониятлари паст даражада бўлганида, ғайриижтимоий майллари, одатлари нафақат назорат қилинмайди, балки уларнинг ўзлари хулқнинг мақсад ҳосил қилувчи механизмларига айланади⁸.

Шахс қанчалик кам ижтимоийлашган бўлса у қайта жиноят содир этишига олиб келади. Шу боисдан профилактик ҳисобда турган шахслар билан якка тартибдаги профилактик чора-тадбирларни амалга оширишда уларнинг шахси ва оилавий муаммоларини аниқлаш, уларни жамиятда ўз ўрнини топишларида яқиндан кўмаклашиш ва бу орқали уларнинг ижтимоийлашуви жараёнларини тезлаштириш, хулқини ижобий томонга ўзгартириш имконини беради.

Криминолог олимлар З.С.Зарипов ва И. Исмаиловлар жиноий хулқ шаклланиш жараёнини қуйидаги тоифаларга ажратишади: а) шахс эҳтиёжи ва манфаатлари бузилиши билан боғлиқ жиноий хулқ шаклланиш жараёни; б) шахс эҳтиёжи (манфаати) ва имконияти ўртасидаги фарқ (қарама-қаршилик) билан боғлиқ жараёнлар; в) шахс маънавий ва ҳуқуқий тасаввурининг, қадриятлар ва ижтимоий йўналишининг бузилиши билан боғлиқ жараёнлар; г) қарор қабул қилиш ва амалга оширишдаги нуқсон ва камчиликлар билан боғлиқ жараёнлар⁹.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда профилактика инспекторларининг профилактик ҳисобда турган шахслар билан амалга ошириладиган якка тартибдаги профилактик фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилар билан ажралиб туради;

биринчидан, ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил шахсларга таъсир кўрсатиш чораларини амалга оширилиши;

иккинчидан, профилактика объекти бўлган тоифадаги шахсларга нисбатан

⁸ Душанов Р.Х. Касбий психология: Дарслик // Р. Х. Душанов, Ё. А. Фарфиев. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2013. – 338 б.

⁹ Зарипов З.С., Исмаилов И. Криминология. – Т., 1996 –130-б.

чеклов чораларини қўллаш эмас балки уларни ижтимоийлашувига ёрдамлашиш, ижтимоий-иқтисодий муаммоларини бартараф этишга кўмаклашиш чораларини қўллашнинг зарурлиги;

учинчидан, профилактик ҳисобда турган шахслар билан ишлашда бошқа давлат органлари, соҳавий хизматлар ва жамоат тузилмалари билан ҳамкорликнинг муҳимлиги;

тўртинчидан, профилактик ҳисобда турган шахсларга якка тартибда ёндашувнинг зарурати.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, ҳуқуқбузарликларнинг якка тартибдаги профилактикасини амалга ошириш энг аввало, шахснинг ҳуқ-атворида жамиятга зид ғайриижтимоий салбий ҳатти-ҳаракатларни содир этишини олдини олиш ва уни тарбиялаш экан бунда ички ишлар органларининг ўрни муҳим аҳамиятга эгадир. Шундай экан, тарбиявий таъсир чораларига мухтож шахслар билан якка тартибдаги тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ишларни ташкил этиш биринчидан, жамият учун хавф туғдирувчи ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, иккинчидан, ушбу шахсларнинг ҳуқ-атворида жамиятга нисбатан ижобий дунёқарашни шаклантириш ҳисобланади.